

BOSNA I HERCEGOVINA
FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE
AGENCIJA ZA BANKARSTVO
FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

UPUTSTVO
za primjenu posebnih standarda u
upravljanju pojedinačnim rizicima u banci

Sarajevo, juni/lipanj 2021. godine

Sadržaj

1. Opšte odredbe.....	3
1.1. Uvod.....	3
2. Posebni standardi za upravljanje rizicima.....	3
2.1. Posebni standardi za upravljanje tržišnim rizikom.....	3
2.2. Posebni standardi za upravljanje operativnim rizikom.....	6
2.3. Posebni standardi za upravljanje ostalim rizicima.....	8
2.3.1. Rizik države.....	8
2.3.2. Rizik prekomjerne finansijske poluge.....	8
2.3.3. Rizik koncentracije.....	8
2.3.4. Ostali rizici u poslovanju banke.....	8
3. Prelazne i završne odredbe.....	9

Na osnovu čl. 5. stav (1) tačka h) i 23. stav (1) Zakona o Agenciji za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH“, broj 75/17), člana 16. stav (1) tačka k) Statuta Agencije za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH“, broj 3/18) i člana 89. stav (3) Odluke o sistemu internog upravljanja u banci („Službene novine Federacije BiH“, broj 39/21), direktor Agencije za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine dana 16.06.2021. godine donosi

UPUTSTVO ZA PRIMJENU POSEBNIH STANDARDA U UPRAVLJANJU POJEDINAČNIM RIZICIMA U BANCIMA

1. Opšte odredbe

1.1. Uvod

- (1) Ovim uputstvom se propisuju posebni standardi u upravljanju pojedinačnim rizicima koje je banka dužna da ispunjava, pored opštih standarda koji su propisani Odlukom o sistemu internog upravljanja u banci (u daljnjem tekstu: Odluka) i posebnih standarda za upravljanje rizicima koji su propisani posebnim podzakonskim aktima, kao što su: kreditni rizik, devizni rizik, rizik likvidnosti, rizicima koji proizilaze iz eksternalizacije i korištenja informacionih sistema, rizici od pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti i dr.
- (2) Banka je dužna osigurati da opći i posebni standardi u upravljanju rizicima iz stava (1) ovog poglavlja budu sastavni dio sveobuhvatnog, pouzdanog i efikasnog sistema upravljanja rizicima u banci uspostavljenog u skladu sa zahtjevima propisanim poglavljem 2.3. Odluke, zahtjevima u pogledu izračunavanja kapitalnih zahtjeva u skladu sa odredbama Odluke o izračunavanju kapitala banke, kao i zahtjeva u pogledu uspostave internih procesa procjene u skladu sa odredbama Odluke o internom procesu procjene adekvatnosti kapitala i internom procesu procjene adekvatnosti likvidnosti u banci.
- (3) Posebni standardi u upravljanju pojedinačnim rizicima odnose se na upravljanje tržišnim i operativnim rizicima, kao i ostalim rizicima u poslovanju iz poglavlja 2.3.4. ovog uputstva.

2. Posebni standardi za upravljanje rizicima

2.1. Posebni standardi za upravljanje tržišnim rizikom

- (1) Banka je dužna obezbijediti jasnu i dosljednu operativnu razdvojenost funkcije ugovaranja transakcija od funkcije upravljanja rizicima i funkcije podrške poslovanju, uključujući i upravljačke i rukovodne nivoe.
- (2) Operativna razdvojenost u smislu stava (1) ovog poglavlja podrazumijeva uspostavljanje odgovarajućih sigurnosnih i radnih procedura, prava pristupa informacionom sistemu, fizičku razdvojenost navedenih funkcija i svih drugih aspekata kako bi se održala razdvojenost tih funkcija.
- (3) Prilikom ugovaranja transakcija, banka je dužna obezbijediti minimalno:
 - a) da se svi bitni elementi transakcije prethodno usaglase između ugovornih strana, prije zaključenja svake pojedinačne transakcije,
 - b) da se transakcije ugovaraju u skladu sa transparentnim tržišnim uslovima. Banka može ugovoriti transakcije koje nisu u skladu sa tržišnim uslovima, ako je transakcija ugovorena na osnovu jasnog i razumnog zahtjeva klijenta, pri čemu mora postojati jasno vidljiv opis odstupanja od tržišnih uslova i razloga za to odstupanje. Banka je dužna internim aktima

- propisati način izvještavanja nadzornog odbora, uprave i višeg rukovodstva o svim značajnim transakcijama koje nisu ugovorene prema tržišnim uslovima,
- c) da se ugovaranje transakcija obavlja unutar kontrolnog okruženja koje obezbjeđuje najviši nivo internih kontrola za ugovaranje transakcija, kao i mogućnost da se izvrše sve naknadne provjere, verifikacije i revizije. Ugovaranje transakcija se obavlja unutar poslovnih prostorija banke ili u drugim prostorijama u kontrolnom okruženju unutar kojeg su predviđene kontrole ekvivalentne kontrolama koje bi se provodile u poslovnim prostorijama banke. U slučaju da se transakcije ugovaraju putem telefona ili drugih komunikacijskih tehnologija, banka je dužna obezbijediti snimanje i pohranjivanje razgovora vezanih za ugovaranje transakcija.
 - d) da se internim aktom utvrde zaposleni u banci koji su ovlašteni za ugovaranje transakcija, sa jasnim definisanjem vrste i iznosa transakcije koju zaposlenik može ugovoriti, načina ugovaranja te transakcije, sistema izvještavanja o ugovorenim transakcijama i slično,
 - e) da za svaku ugovorenu transakciju postoji dokumentacija u štampanom obliku, koja sadrži sve bitne elemente i druge relevantne informacije za ugovorenu transakciju, pri čemu potvrdu o ugovorenoj transakciji i pripadajuću dokumentaciju trebaju u najkraćem mogućem roku proslijediti funkciji podrške poslovanju.
 - f) zaposlenik ovlašten za ugovaranje transakcija unosi podatke u informacioni sistem isključivo koristeći svoju individualnu oznaku (korisničko ime i lozinku), pri čemu vrijeme njegovog unosa i identifikaciona oznaka moraju biti automatski generisani i arhivirani.
- (4) Prilikom evidentiranja i kontrole transakcija banka je dužna minimalno obezbijediti:
- a) da se svaka ugovorena transakcija na odgovarajući način evidentira i bez odgađanja uključi u interne izvještaje o ugovorenim transakcijama,
 - b) da su potvrde o ugovorenim transakcijama koje su dostavile druge ugovorne strane pravovremene i kompletne, te da se te potvrde zaprimaju u okviru funkcije podrške poslovanju. Banka je dužna odmah obavijestiti drugu ugovornu stranu ukoliko potvrdu nije primila na vrijeme ili ta potvrda nije kompletna,
 - c) da se uspostavi redovna kontrola procesa ugovaranja transakcija koja uključuje kontrolu: kompletnosti dokumentacije i pravovremenosti prosljeđivanja dokumentacije funkciji podrške poslovanju, usklađenosti podataka o ugovorenoj transakciji sa potvrdama o ugovorenoj transakciji, potvrdom elektronskog sistema trgovanja i ostalim izvorima, usklađenosti ugovorene transakcije sa tržišnim uslovima, eventualnih odstupanja od internih pravila trgovanja i usklađenosti zapisa o transakciji funkcije ugovaranja transakcija i ostalih nezavisnih organizacionih jedinica.
- (5) Prilikom analize izloženosti tržišnim rizicima banka je dužna minimalno uzeti u obzir sljedeće:
- a) sve aktivnosti banke osjetljive na promjene tržišnih faktora, uzimajući u obzir i pozicije knjige trgovanja i bankarske knjige,
 - b) razvoj i likvidnost relevantnih finansijskih tržišta, te promjenljivost tržišnih cijena finansijskih instrumenata,
 - c) stvarne i predviđene neusklađenosti i otvorene pozicije koje proizilaze iz aktivnosti banke,
 - d) prisutne koncentracije rizika u knjizi trgovanja,
 - e) korelacije između tržišnih cijena različitih finansijskih instrumenata,
 - f) korelacije sa drugim rizicima kojima je banka izložena, kao što su kreditni rizik i rizik likvidnosti i dr.,
 - g) postojanje složenih finansijskih instrumenata, ugrađenih opcija i slično,
 - h) stres test u različitim scenarijama uticaja na dobit i kapital, uključujući kvantifikaciju najvećeg gubitka u ekstremnim tržišnim uslovima. Stres test se odnosi na:
 - 1) kamatne i kamatno osjetljive prihode i rashode i ekonomsku vrijednost bilansnih i vanbilansnih stavki proizašle iz različitih scenarija kretanja kamatnih stopa,
 - 2) valutne i valutno osjetljive prihode i rashode i ekonomsku vrijednost bilansnih i vanbilansnih stavki proizašlih iz različitih scenarija kretanja deviznih kurseva,

3) druge tržišne faktore i tržišno osjetljive prihode i rashode i ekonomsku vrijednost bilansnih i vanbilansnih stavki proizašlih iz različitih scenarija kretanja tržišta.

Banka je dužna redovno procjenjivati rezultate stres testa na dobit i kapital u odnosu na njene stvarne rezultate.

- (6) Prilikom analize izloženosti kamatnom riziku, uz elemente iz stava (5) ovog poglavlja, banka je dužna obuhvatiti različite aspekte kamatnog rizika, uključujući minimalno rizik koji proizilazi iz:
- a) promjene krive prinosa i korelacije između različitih krivih prinosa koje su relevantne za aktivnosti banke,
 - b) mogućeg izvršenja ugrađenih opcija koje se odnose na kamatnu stopu.
- (7) Prilikom analize izloženosti deviznom riziku, uz elemente iz stava (5) ovog poglavlja, banka je dužna uzeti u obzir minimalno sljedeće elemente:
- a) uticaj nepovoljnih kretanja kursa na visinu otvorene devizne pozicije,
 - b) promjene računovodstvene vrijednosti deviznih pozicija banke zbog promjene kursa strane valute.
- (8) U pogledu knjige trgovanja banka je, pored regulatornih zahtjeva za vrednovanje iz Odluke o izračunavanju kapitala banaka, dužna uspostaviti minimalno sljedeće:
- a) identifikovanje eventualnih prekoračenja limita odmah po njihovom nastanku i na dnevnoj osnovi ažurne izvještaje o tim slučajevima,
 - b) redovno praćenje promjenjivosti cijena za pozicije knjige trgovanja,
 - c) kontinuirano mjerenje i praćenje otvorenih pozicija koje su podijeljene na promptne i „forward“ pozicije, te poziciju u opcijama, uzimajući u obzir pojedinačne rizike koji proizilaze iz tih pozicija, te veličinu, dospijeće i složenost pozicija.
- (9) Praćenje rizika koji proizilaze iz aktivnosti trgovanja obuhvata dnevno praćenje podataka o:
- a) pozicijama za trgovanje,
 - b) iskorištenosti i prekoračenjima limita i
 - c) rezultatima trgovanja.
- (10) Banka je dužna uspostaviti sistem limita za ograničavanje izloženosti tržišnim rizicima koje nije u mogućnosti mjeriti, a prilikom određivanja limita dužna je uzeti u obzir nivo kapitala i prihoda, zasnovati strukturu limita na procjeni nivoa rizika i iznosu najvećih dopuštenih gubitaka. Banka je dužna obezbijediti redovan pregled i, po potrebi, promjenu uspostavljenih limita na osnovu rezultata provedenih testiranja otpornosti na stres.
- (11) Banka je dužna uspostaviti efikasan sistem praćenja iskorištenosti i prekoračenja uspostavljenih limita, koji uključuje kontrolu usklađenosti ugovorenih transakcija sa uspostavljenim limitima, odobravanja poslovnih transakcija koje prekoračuju uspostavljene limite, dokumentovanja razloga prekoračenja uspostavljenih limita, kao i sistem izvještavanja nadzornog odbora i uprave banke o svim prekoračenjima uspostavljenih limita.
- (12) Izvještaji na osnovu kojih banka prati podatke o ugovorenim transakcijama i limitima treba da obuhvataju i pregled otvorenih pozicija po pojedinačnim vrstama transakcija, vrsti rizika, organizacionom dijelu ili portfoliju, te pregled uspostavljenih limita i nivo njihove iskorištenosti. Banka je dužna pratiti prekoračenja limita na dnevnoj osnovi, tokom i na kraju radnog vremena.
- (13) Izvještaji na osnovu kojih banka prati podatke o rezultatima trgovanja treba da sadrže pregled trenutnih i kumulativnih rezultata najmanje na mjesečnoj, kvartalnoj, polugodišnjoj i godišnjoj osnovi.

2.2. Posebni standardi za upravljanje operativnim rizikom

- (1) Banka je dužna obezbijediti da sistem upravljanja operativnim rizikom bude zasnovan na činjenici da se operativni rizik odnosi na sve aktivnosti zaposlenih, procese, proizvode i sisteme banke ili vanjske događaje.
- (2) U smislu stava (1) ovog poglavlja, nadzorni odbor i uprava banke dužni su obezbijediti da u proces upravljanja operativnim rizikom budu uključene sve poslovne linije, te svi relevantni organizacioni nivoi i segmenti upravljanja bankom.
- (3) Za potrebe upravljanja operativnim rizikom banka je dužna:
 - a) odrediti principe za utvrđivanje i klasifikaciju štetnih događaja, odnosno izvora operativnog rizika,
 - b) uspostaviti i upravljati bazom podataka o štetnim događajima operativnog rizika,
 - c) odrediti šta za banku predstavlja značajan štetni događaj po osnovu operativnog rizika, te minimalni iznos koji se evidentira u bazu podataka o štetnim događajima,
 - d) uspostaviti odgovarajuće aktivnosti i kontrole unutar procesa upravljanja operativnim rizikom na osnovu kojih će se obezbijediti tačnost i ažurnost baze podataka o štetnim događajima operativnog rizika,
 - e) vršiti redovne preglede informacija koje su evidentirane u bazi podataka o štetnim događajima, koristiti informacije za potrebe ažuriranja procjena izloženosti operativnom riziku i za potrebe procesa upravljanja operativnim rizikom u smislu stavova (1) i (2) ovog poglavlja.
- (4) Banka je u okviru upravljanja operativnim rizikom dužna obuhvatiti poslovne promjene, uključujući i nove ili značajno izmijenjene proizvode, aktivnosti, procese i sisteme, upravljanje projektima, eksternalizovane aktivnosti, kao i operativne rizike koji se odnose na postojeće proizvode, aktivnosti, procese i sisteme.
- (5) Banka je dužna u okviru utvrđivanja, mjerenja i ažuriranja, odnosno redovne procjene operativnog rizika uzeti u obzir sve relevantne interne i eksterne faktore, te događaje po osnovu operativnog rizika koji su prouzrokovali stvarni gubitak za banku, kao i potencijalni operativni rizik kojem je banka izložena, ali nije prouzrokovao stvarni gubitak za banku.
- (6) S ciljem adekvatnog upravljanja operativnim rizikom, banka je dužna da, u skladu sa zakonskim i podzakonskim propisima, obezbijedi adekvatno upravljanje:
 - a) rizicima informacione i komunikacijske tehnologije,
 - b) rizicima eksternalizacije,
 - c) pravnim rizikom, rizikom nesavjesnog postupanja i rizikom usklađenosti poslovanja,
 - d) rizikom modela,
 - e) kontinuitetom poslovanja,
 - f) sistemom za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti i
 - g) drugim relevantnim sistemima u banci.
- (7) Banka je dužna bez odgađanja izvršiti detaljnu analizu značajnijih gubitaka po osnovu operativnog rizika i preduzeti odgovarajuće mjere s ciljem smanjenja i/ili ograničavanja posljedica štetnih događaja, te o tome obavijestiti nadzorni odbor, upravu banke i druga relevantna tijela ili lica.
- (8) Banka je dužna da u okviru redovnog praćenja, evidentiranja u bazi podataka o štetnim događajima i izvještavanja o operativnom riziku obuhvati minimalno informacije o vrsti štetnog događaja i rizika, odnosno podrizika, visini štete/gubitka, uzrocima i izvorima događaja, odnosno rizika, značajnosti događaja ili rizika i mjerama koje su preduzete ili se planiraju preduzeti s ciljem ublažavanja posljedica štetnog događaja.
- (9) Banka je dužna, da u okviru redovnog testiranja otpornosti na stres uključi podatke o relevantnim štetnim događajima koji su prouzrokovali gubitak za banku. U segmentu pravnog rizika, rizika nesavjesnog postupanja i rizika usklađenosti poslovanja kao dijela operativnog rizika, banka treba u testiranje otpornosti na stres uključiti podatke o mogućim gubicima koji

proizilaze iz neadekvatnog pružanja finansijskih usluga i povezanih sudskih troškova. Primjeri neadekvatnog pružanja finansijskih usluga uključuju obmanjujuću prodaju proizvoda, vezanu prodaju neadekvatnih proizvoda klijentima, sukob interesa pri poslovanju, manipulaciju kamatnim stopama ili deviznim kursevima, prigovore klijenata riješene u korist istih i sl.

- (10) Banka je dužna uspostaviti proces upravljanja kontinuitetom poslovanja kojim se obezbjeđuje kontinuirano poslovanje banke, odnosno pravovremeno ponovno uspostavljanje poslovnih aktivnosti, procesa, sistema i nivoa usluge.
- (11) S ciljem efikasnog planiranja i upravljanja kontinuitetom poslovanja, banka je dužna:
 - a) provesti analizu uticaja na poslovanje, odnosno proces analiziranja poslovnih procesa i resursa informacionog sistema potrebnih za odvijanje poslovnih procesa,
 - b) donijeti plan kontinuiteta poslovanja,
 - c) donijeti plan oporavka informacionog sistema,
 - d) uspostaviti proces upravljanja incidentima,
 - e) uspostaviti proces upravljanja rezervnim kopijama podataka i
 - f) obezbijediti raspoloživost rezervnog informatičkog centra u skladu sa odredbama Odluke upravljanju informacionim sistemom u banci.
- (12) Banka na osnovu provedene analize uticaja poslovanja, a s ciljem ograničavanja gubitaka u slučajevima značajnijeg narušavanja ili prekida poslovanja, donosi plan kontinuiteta poslovanja, kojim se obezbjeđuje pravovremeno ponovno uspostavljanje ključnih/kritičnih poslovnih aktivnosti, procesa, sistema i nivoa usluge.
- (13) Plan kontinuiteta poslovanja sadrži najmanje:
 - a) opis procedura u slučaju prekida poslovanja,
 - b) imenovanje timova koji će biti odgovorni za ponovno uspostavljanje poslovanja u slučaju nepredviđenih događaja,
 - c) jasno utvrđene dužnosti i odgovornosti timova iz tačke b) ovog stava i svih članova tih timova,
 - d) spisak svih resursa potrebnih za ponovno uspostavljanje ključnih/kritičnih poslovnih aktivnosti,
 - e) plan internih i eksternih linija komunikacije i
 - f) plan uspostavljanja ključnih/kritičnih poslovnih aktivnosti na rezervnoj lokaciji.
- (14) Plan kontinuiteta mora se redovno analizirati i revidirati u skladu sa poslovnim promjenama koje se odnose na proizvode, aktivnosti, procese i sisteme u banci, promjene u okruženju, poslovnoj strategiji i ciljevima banke i slično. Plan kontinuiteta potrebno je redovno (najmanje jednom godišnje) testirati i dokumentovati rezultate tog testiranja.
- (15) Banka je dužna uspostaviti izvještavanje relevantnih nivoa upravljanja bankom o svim relevantnim činjenicama koje se odnose na upravljanje planom kontinuiteta poslovanja, testiranje plana kontinuiteta poslovanja i o značajnim promjenama povezanim sa upravljanjem kontinuitetom poslovanja.
- (16) Banka je dužna odmah obavijestiti Agenciju u slučaju događaja koji zahtijevaju pokretanje plana kontinuiteta poslovanja sa svim relevantnim činjenicama i okolnostima koji se na to odnose.
- (17) Zahtjevi koji se odnose na analizu uticaja na poslovanje, donošenje plana oporavka informacionog sistema, uspostavljanje procesa upravljanja incidentima, uspostavljanje procesa upravljanja rezervnim kopijama podataka i obezbjeđenje rezervne lokacije za oporavak informacionog sistema definisani su Odlukom o upravljanju informacionim sistemom u banci.

2.3. Posebni standardi za upravljanje ostalim rizicima

2.3.1. Rizik države

- (1) Banka koja u skladu sa zakonskim i podzakonskim propisima odobrava plasmane dužnicima sa sjedištem ili prebivalištem izvan Bosne i Hercegovine, dužna je imati adekvatne politike i procedure za identifikaciju, procjenu, odnosno mjerenje, ublažavanje, praćenje i kontrolu i izvještavanje o riziku države u kojoj dužnik ima sjedište, odnosno prebivalište.
- (2) Praćenje rizika države treba uključivati procjenu vjerovatnoće neispunjavanja obaveza druge ugovorne strane sa sjedištem ili prebivalištem izvan Bosne i Hercegovine, koja proizilazi iz privrednih i političkih faktora koji su specifični za određenu državu, te procjenu provodivosti ugovora na osnovu kojeg je nastao pojedini plasman i mogućnosti realizacije instrumenta osiguranja potraživanja prema zakonodavstvu pojedine države u određenom periodu.
- (3) U politikama iz stava (1) ovog poglavlja banka je dužna utvrditi limite izloženosti riziku države pojedinačno prema državama porijekla dužnika, kao i prema regionalnoj osnovi i drugim kriterijima koji su relevantni za adekvatno upravljanje rizikom države. Banka je dužna obezbijediti periodični pregled i po potrebi, izmjenu utvrđenih limita, uz adekvatno dokumentovanje izvršene analize i razloga za izmjenu.
- (4) Banka je dužna uspostaviti i održavati odgovarajući nivo očekivanih kreditnih gubitaka po osnovu izloženosti riziku države.
- (5) U vezi sa postupanjem po stavu (4) ovog poglavlja, banka je dužna dokumentovano obrazložiti utvrđeni nivo očekivanih kreditnih gubitaka, pri čemu Agencija može zahtijevati od banke izdvajanje većeg nivoa za očekivane gubitke na osnovu rizika države, ukoliko utvrdi da banka nije izdvojila potreban/dovoljan nivo ili ako ocijeni da upravljanje rizikom države nije u skladu sa rizičnim profilom banke.

2.3.2. Rizik prekomjerne finansijske poluge

- (1) Banka je dužna donijeti i provoditi primjerene politike i postupke za upravljanje rizikom prekomjerne finansijske poluge na osnovu utvrđenih pokazatelja rizika prekomjerne finansijske poluge, koji uključuju stopu finansijske poluge i neusklađenost između imovine i obaveza banke.
- (2) Banka je dužna sa oprezom tretirati rizik prekomjerne finansijske poluge, uzimajući u obzir potencijalno povećanje rizika prekomjerne finansijske poluge zbog smanjenja regulatornog kapitala banke usljed očekivanih ili realizovanih gubitaka, u skladu sa računovodstvenim pravilima. U tu svrhu banka mora biti u mogućnosti podnijeti širok spektar različitih stresnih scenarija, s obzirom na rizik prekomjerne finansijske poluge.

2.3.3. Rizik koncentracije

- (1) Banka je dužna uspostaviti adekvatne politike, procedure i postupke za upravljanje koncentracijskim rizikom.
- (2) S ciljem upravljanja koncentracijskim rizikom, banka je dužna uspostaviti odgovarajuće interne limite, a adekvatnost uspostavljenih limita potrebno je redovno razmatrati i po potrebi izvršiti njihovo prilagođavanje.

2.3.4. Ostali rizici u poslovanju banke

Banka je dužna donijeti i provoditi adekvatne politike i postupke upravljanja strateškim, reputacionim, poslovnim rizikom, rizikom profitabilnosti, rizikom ulaganja, rizikom kapitala i ostalim rizicima kojima je značajno izložena ili bi mogla biti značajno izložena u svom poslovanju.

3. Prelazne i završne odredbe

- (1) Banka je dužna uskladiti svoje poslovanje sa odredbama ovog uputstva do 31.12.2021. godine.
- (2) Ovo uputstvo stupa na snagu osmog dana od dana donošenja i objavljuje se na službenoj internet stranici Agencije, a primjenjuje se od 31.12.2021. godine.

Broj: 01-2599/21
Sarajevo, 16.06.2021. godine

DIREKTOR

Jasmin Mahmuzić, s.r.